

Marek Ilnicki

***Transformacja kapitalizmu oligarchicznego
w Rosji w kapitalizm państwowo-klanowy
w latach 2000–2012***

***The transformation of oligarchic capitalism in Russia
in state-clan capitalism in the years 2000-2012***

Keywords: *oligarchic capitalism, state-clan capitalism, Russia*

We współczesnym społeczeństwie rosyjskim występują zarówno oznaki (elementy) nowoczesnej gospodarki rynkowej, jak i pozostałości epoki radzieckiej, m.in. tzw. prawo telefoniczne (praktyka nieformalnego zarządzania przez telefon), telewizyjna propaganda państwowych sukcesów gospodarczych, mitologia „zgniłego Zachodu” czy zamykanie ruchu drogowego dla swobodnego przejazdu działaczy państwowych i partyjnych oraz urzędników.

W odróżnieniu od państw Europy Środkowo-Wschodniej, Rosja podąża własną drogą i nieprzerwanie doświadcza pokusy rozwiązania za jednym zamachem wszystkich skomplikowanych problemów społecznych, powrotu do społeczeństwa bez oligarchów, bezrobocia i bezdomnych na ulicach [Scaba, 1990: 3-4]. Oprócz tego z biegiem czasu negatywne oblicze systemu radzieckiego wydaje się być bardziej znośne, a ciągle pojawiające się nowe problemy wyglądają niekiedy na nie do przezwyciężenia. Oczywiście

jest tylko to, że Rosja jest nadal na rozstaju, co nie wyklucza radykalnych przewrotów w rozwoju państwa, które mogą stać się możliwe z powodu różnych przyczyn, np. z powodu spadku cen na ropę naftową lub gaz ziemny na rynkach zagranicznych lub z powodu przedwyborczych batalii politycznych, co może wywołać kryzys systemowy.

Obecnie istniejący w Rosji system społeczno-gospodarczy nie zmienił się zasadniczo. Ukształtował się on w połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku, ewoluował, rozwijał się, następowały w nim zmiany, które jednak nie dotknęły jego istoty.

Przede wszystkim należy odnotować, że jest to system kapitalistyczny, w którym istnieje własność prywatna i prywatna działalność gospodarcza. Ludzie mogą zakładać własne przedsiębiorstwa, sprzedawać swój biznes i przekazywać go w spadku. W ramach tego systemu istnieją mechanizmy rynkowe z określonym poziomem konkurencji, tj. w zasadzie każdy może szukać konsumenta swojej produkcji i porozumieć się z nim co do ceny, bez formalnych pozwoleń ze strony organów państwowych. W tym systemie działalność polityczna również nie jest państwowa, posiada ona formalne cechy demokracji: konstytucja, parlament, wybory, media państwowe, ludzie z własnej inicjatywy mogą zakładać organizacje społeczne do reprezentowania i obrony swoich interesów i praw.

Badacze różnie określają kapitalizm rosyjski, m.in. biurokratyczny [Schewzowa, 2006], kremlowski [Błasi, Kroumova, Kruse, 1997], jelcynowski czy Putinowski [Schuler, Selgin, 1999], kładąc odpowiednio nacisk na rolę biurokracji, wpływ najwyższego kierownictwa na procesy zachodzące w społeczeństwie, na fikcyjny charakter wielu powstałych instytucji. W latach 90. kapitalizm rosyjski zaczęto nazywać oligarchicznym z tego powodu, że wielki biznes stopniowo zajmował pozycję dominującą w państwie, a tymczasem państwo zmuszone było do oddawania swoich uprzywilejowanych pozycji [Krysztanowskaja, 2005: 53-54]. Jednak kapitalizm oligarchiczny w Rosji przeszedł istotne zmiany na przełomie wieków. Transformacja liberalnego systemu kapitalizmu oligarchicznego w kapita-

lizm państwowy po dojściu do władzy Władimira Putina w 2000 roku charakteryzuje się tym, że wielki biznes, odgrywający do tej pory dominującą rolę w państwie, stopniowo oddaje swoje pozycje, a tymczasem państwo próbuje odzyskać swoje poprzednie pozycje, staje się coraz silniejsze.

Na dzień przed dobrowolną dymisją Borysa Jelcyna (30 grudnia 1999 roku), największe rosyjskie gazety zamieściły artykuł premiera Władimira Putina *Rosja na przełomie tysiącleci*, w którym zarysował swoje stanowisko wobec sytuacji w kraju, i kierunki, zgodnie z którymi powinna rozwijać się Rosja. Według doniesień szefa rządu, w latach dziewięćdziesiątych ub. wieku wielkość PKB Rosji zmniejszyła się dwukrotnie, pogorszyła się sytuacja społeczno-gospodarcza obywateli oraz skróciła się średnia długość życia obywateli [Putin, 1999].

Władimir Putin uznał za konieczne wyciągnięcie wniosków z doświadczeń historycznych, w szczególności z przeżytych przez Rosję lat dziewięćdziesiątych. Według jego oceny Rosja wyczerpała swój limit wstrząsów politycznych i społeczno-gospodarczych, kataklizmów czy radykalnych transformacji. Tylko fanatycy lub zubożeni na Rosję i społeczeństwo siły polityczne zdolne są do nawoływania do kolejnej rewolucji. Po raz pierwszy na szczeblu państwowym, w ostatnich latach głośzono, że odpowiedzialne siły społeczno-polityczne powinny zaproponować narodowi strategię odrodzenia i rozkwitu Rosji, która odnosiłaby się do tych wszystkich pozytywnych inicjatyw i tendencji, które udało się stworzyć w procesie reform demokratycznych i rynkowych, które też realizowane byłyby wyłącznie ewolucyjnymi, stopniowymi metodami. Oprócz tego utrwały się zasady stabilności politycznej i nastąpiła poprawa warunków życia społeczeństwa rosyjskiego, wszystkich jego warstw i grup [Putin, 1999].

W ten sposób wyznaczono zasadniczą granicę pomiędzy reformami putinowskimi a jalcynowskimi. Należy pamiętać, że w toku reform lat dziewięćdziesiątych zakładano podstawy gospodarki rynkowej, lecz poziom życia społeczeństwa został złożony w ofierze dla osiągnięcia tych celów. Po kryzysie finansowo-gospodarczym i ogłoszeniu defaultu w 1998 roku, w społeczeństwie rosyjskim zrodziło się silne zapotrzebowanie na stabil-

ność i rezygnację z reform, które kojarzyły się w świadomości masowej z bezrobociem, biedą i wzrostem nierówności majątkowej.

25 lutego 2000 roku Władimir Putin rozwinął zawarte w artykule idee w *Liście otwartym* do wyborców, „postanowiwszy bez pośredników – krótko i jasno powiedzieć, co myślę o naszym dzisiejszym życiu i co należy uczynić, żeby stało się ono lepsze” [*Otkrytoje pismo Władimira Putina k rossijskim izbiratielam*, 2000]. Faktycznie, list ten wyrażał główne zasady programu przedwyborczego Władimira Putina, odpowiadającego oczekiwaniom większości Rosjan.

Pełniąc obowiązki prezydenta Federacji Rosyjskiej, jako główny problem Rosji określił osłabienie państwa i obawę przed podejmowaniem decyzji. Przykładem woliatywnej decyzji państwowej nazwał on zakrojone na szeroką skalę użycie siły w Czeczenii dla zdławienia separatyzmu. Władimir Putin wskazał również na brak wyraźnych przepisów przyjętych i stosowanych przez państwo oraz wykonywanych przez społeczeństwo. Nawoływał on do przeprowadzenia „inwentaryzacji” Rosji, aby określić, kto co posiada i kto za co odpowiada. Na końcu zostały dokładnie sformułowane cztery priorytetowe zadania państwa:

1. walka z biedą;
2. ochrona rynku (przedsiębiorcy) przed bezprawnym przejęciem zarówno ze strony urzędników, jak i ze strony kręgów kryminalnych;
3. odrodzenie osobistej godności obywateli w imię wartości narodowych;
4. prowadzenie polityki zagranicznej przy uwzględnieniu interesów narodowych Rosji, przewaga celów wewnętrznych nad zewnętrznymi.

Za tymi atrakcyjnymi hasłami kryje się bezsprzecznie dążenie do odrodzenia radzieckiej potęgi wojskowo-gospodarczej i poczucie dumy ze swojego państwa przez „człowieka radzieckiego”.

W tym samym okresie nowe kierownictwo ogłosiło, że państwo nie będzie już więcej tolerować ingerencji oligarchów w kierowanie państwem. 28 lutego 2000 roku na spotkaniu z przedstawicielami dużego kapitału

Władimir Putin wystąpił z ideą o równym oddzieleniu wszystkich podmiotów rynku od władzy [Kolesnikow, 2005: 14]. Niezależnie od tego, że na tym spotkaniu przyszły prezydent zapewnił oligarchów, że rewizja prywatyzacji nie nastąpi, retoryka antyoligarchiczna Putina wystraszyła wielki biznes i stała się podstawą dla przyszłego konfliktu pomiędzy państwem a tymi właścicielami, którzy nie zechcieli podporządkować się nowym zasadom zaproponowanym przez prezydenta.

Wybory prezydenckie 26 marca 2000 roku pokazały wysoki poziom zaufania społeczeństwa rosyjskiego do zaproponowanego kierunku zmian. Władimir Putin zwyciężył już w pierwszej turze, co było niezwykłym zjawiskiem dla polityki rosyjskiej i pozwoliło mu działać zdecydowanie, bez oglądania się na opozycję.

Spółeczeństwo odebrało działania młodego prezydenta pozytywnie. Co więcej, deklarowany Putinowski zamiar zdecydowanego ograniczenia wpływu oligarchów na podejmowanie decyzji państwowych, spotkało się zmasowanym poparciem ludności. Obywatele Rosji pogodzili się również z zaprowadzaniem długo oczekiwanego porządku w państwie. W Rosji pojawił się silny i zdecydowany lider, który był w stanie skonsolidować społeczeństwo na bazie konsensusu, wobec konieczności zachowania suwerenności i integralności państwa za wszelką cenę, nie wyłączając siłowego zdławienia separatyzmu, który towarzyszył masowej śmierci ludności cywilnej w Czeczenii oraz działaniom sprzecznym z prawem przeciwko oligarchom, jakoby zagrażającym samemu istnieniu państwowości rosyjskiej.

Pierwsze działania Władimira Putina na stanowisku prezydenta FR spowodowały niezadowolone szeregi oligarchów. Na wymienionym spotkaniu z przedstawicielami wielkiego biznesu 28 lutego 2000 roku Putin ogłosił, że nie będzie dalej tolerował ingerencji biznesu w podejmowanie decyzji państwowych, a tym bardziej prób „prywatyzacji” przez biznes uprawnień władzy.

Znaczna część oligarchów pogodziła się z taką sytuacją. Dwóch przedstawicieli wspólnoty oligarchicznej – magnaci medialni Władimir

Gusiński i Borys Bieriezowski – nie byli gotowi do rezygnacji ze swoich wpływów na władzę. Konflikty z tymi dwoma oligarchami trwały w latach 2000–2001. Reżim Putina chciał ustanowić kontrolę państwową nad środkami masowego przekazu, ponieważ bez niej byłaby niemożliwa dalsza walka z oligarchami [Filippow, 2007: 434]. Jak wiadomo, we współczesnym społeczeństwie kontrola nad mediami to jeden z kluczowych elementów oddziaływania na politykę, ponieważ politycy są zależni od opinii publicznej, a ona z kolei w znacznej mierze tworzona jest przez środki masowego przekazu [Lipman, 2011: 68-72]; [Szkondin, 2000: 39]. U podstaw oddziaływania oligarchicznego na politykę państwa w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych leżało kontrolowanie przez oligarchów mediów elektronicznych i drukowanych.

Kiedy niezależna telewizja NTV w odpowiednim czasie nie spłaciła kredytów udzielonych jej przez Gazprom i Sberbank, rozpoczęła się procedura bankructwa NTV i jej powrót na własność państwa. Koncern NTV, który otrzymał po wyborach prezydenckich w 1996 roku koncesję na pełny czas nadawania, należał do koncernu Władimira Gusińskiego Media-Most [*„Swjaziniwest”*: *idieja priwataizacji otmieczajet diesjatilietije*, 2008].

W rezultacie koncern NTV został przekazany holdingowi Gazprom-Media, a Gusiński otrzymał 300 mln USD za swoje akcje w koncernie i wyjechał z Rosji. Później kontrola państwa została wznowiona również nad kanałem telewizyjnym ORT. Należy tutaj odnotować, że z prawnego punktu widzenia ten kanał telewizyjny zawsze należał do państwa, posiadającego 51% akcji. Dlatego usunięcie wpływu Borysa Bieriezowskiego na ORT odbyło się drogą prostej wymiany managementu [Filippow, 2007: 435-437].

W ten sposób reżim rządzący wykluczył możliwość bezpośredniego oddziaływania magnatów medialnych na opinię społeczną. Władimir Gusiński i Borys Bieriezowski nadal pozostają za granicą. Pierwszy z nich odszedł z polityki, a drugi ciągle występuje z krytyką władz rosyjskich. W

Rosji obwinia się Bieriezowskiego o wiele przestępstw, w tym również o dążenia do siłowego przejęcia władzy politycznej [*Boris Bieriezowskij w tieczienije poslednich 1,5 let gotowit siłowej zachwat własti w Rossii*, 2006].

Korzystając ze znacznego wsparcia elektorального, na początku swojej prezydentury Władimir Putin próbował zbudować system dialogu z biznesem zgodnie z zasadami korporacjonizmu. Zakładano utworzenie legalnych platform prowadzenia takiego dialogu, co było odbierane jako początek budowy „cywilizowanych” stosunków z biznesem [Gorłowa, 2002: 13-24]. W tym dialogu władza państwowa przyznawała sobie dominującą rolę, co nie mogło spotakć się z akceptacją ze strony wielkiego biznesu.

Tworzenie się zasady konsultacji pomiędzy państwem a biznesem nie było jedynym działaniem i włączało szereg innych posunięć. Jednym z nich stało się utworzenie jesienią 2000 roku rady ds. przedsiębiorczości przy rządzie FR [*O Sowietie po przedprinimatielstwu pri Prawitielstwie Rossijskoj Fiedieracyi*, 2000: 2402]. Zwraca na siebie uwagę fakt, że dialogowi państwa na poziomie federalnym wyznaczono wąskie ramy, które wykluczały omawianie problemów podziału i ponownego podziału uprawnień władzy, a także perspektyw politycznych rozwoju kraju [*O Sowietie po przedprinimatielstwu pri Prawitielstwie Rossijskoj Fiedieracyi*, 2000: 2402], to znaczy biznes od razu oddzielono od polityki. Utworzenie rady ds. przedsiębiorczości potwierdzało kluczowe zasady nowego podejścia do biznesu – odnowę wiodącej roli państwa. Oprócz tego stało się jasne, że jest dla nich formalne miejsce dla dialogu, jednakże w określonych przez prezydenta Rosji ramach [Zudin, 2001: 197].

Za zwolennika rozwoju instytucjonalnego takiego dialogu, jako równoprawnego i wzajemnie korzystnego, uważany był Michaił Kasjanow, rosyjski premier w latach 2000–2004. Nie poparł on oskarżeń przeciwko Chodorkowskiemu i wypowiadał się za „amnestią kapitałów” starszych niż trzy lata [Kasjanow, 2009: 228]. Taka amnestia mogłaby uspokoić biznes i zagwarantować nietykalność własności prywatnej, co mogłoby odbić się

pozytywnie na klimacie inwestycyjnym w Rosji, ponieważ Kasjanow uważał ściągnięcie bezpośrednich inwestycji za swoje priorytetowe zadanie [Kasjanow, 2009:152-155]. W 2004 roku Michaił Kasjanow został zdymisjonowany, ponieważ jego liberalny kurs zaczynał w sposób oczywisty rozchodzić się z polityką państwowca Władimira Putina.

Na początku sierpnia 2002 roku „Financial Times” zamieścił artykuł redakcyjny *Rosnący w siłę magnaci Rosji* [*Russia's rising tycoons*, 2002]. Gazeta powołała się na materiał analityczny Petera Boone'a i Denisa Rodionowa, pracowników moskiewskiego biura banku inwestycyjnego Brunswick UBS Warburg. Analizując działalność 64 największych rosyjskich koncernów, niekontrolowanych już przez państwo, autorzy odnotowali, że 85% ich kapitałów znajduje się w rękach tylko ośmiu grup akcjonariuszy. Mowa o następujących grupach, uosabianych przez szefów korporacji: Michaił Chodorkowski (Jukos), Władimir Potanin (Interros), Michaił Fridman (Alfa-Group), Oleg Deripaska (Norilskij Nikiel), Roman Abramowicz (Sibneft). Z 64 największych koncernów rosyjskich, których obrót w 2000 roku wyniósł 109 mld USD, 47 mld USD przypada na kontrolowane przez państwo koncerny, przede wszystkim Gazprom i RAO JeES, a 62 mld USD – na koncerny prywatne dające 25% PKB [*Gosudarstwo i oligarchija. Dokład Sowietów po nacionalnoej strategii*, 2012].

W 2004 roku Rada ds. strategii narodowej przedstawiła opracowanie nt. *Państwo i oligarchia*, w którym stwierdzono m.in., że w Rosji w 2003 roku było 17 osób, których stan majątkowy przekraczał 1 mld USD. Latem 2002 roku takich osób było tylko 7. Pojawienie się 10 nowych rosyjskich miliarderów badacze wiążą przede wszystkim ze wzrostem cen ropy naftowej i gazu w 2002 roku.

Listę rosyjskich miliarderów rozpoczynał Michaił Chodorkowski, którego stan majątkowy oceniano na 8 mld USD (w 2001 roku – 3,7 mld USD). Zajął on 26. miejsce w rankingu naboższych ludzi świata (w 2001 roku – 101. miejsce). Za nim byli Roman Abramowicz z 5,7 mld USD (w 2001 roku – 3 mld USD), który zajął 49. miejsce (w 2001 roku – 127.

miejsce). Stan majątkowy Michaiła Fridmana na początku 2003 roku szacowano na 4,3 mld USD (w 2001 roku – na 2,2 mld USD). Zajmuje on 68. miejsce (w 2001 roku – 191. miejsce). Wiktor Wekselberg (Tiumeńska Kompania Naftowa)) po raz pierwszy trafił na listę „Forbes” i od razu zajął 147. miejsce z 2,5 mld USD. Władimir Potanin, którego stan majątkowy od 2001 roku nie zmienił się (1,8 mld USD), zajął na liście „Forbes” 222. Miejsce [*Gosudarstwo i oligarchija. Dokład Sowietu po nacjonalnoy strategii*, 2012]. Rozpoczynając od 2002 roku, obserwuje się stopniowe pojawianie nowych przedstawicieli oligarchii, którzy w sposób istotny różnili się od starej oligarchii lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

Kolejne zderzenie reżimu rządzącego z oligarchami nastąpiło w 2003 roku [Filipow, 2007: 434-436]. 23 października na lotnisku w Nowosybirsku został aresztowany właściciel największego rosyjskiego koncernu naftowego Jukos Michaił Chodorkowski, który wraz ze swoimi najbliższymi partnerami biznesowymi został oskarżony m.in. o oszustwa podatkowe. obrońcy Chodorkowskiego twierdzili, że jego prześladowanie realizowane jest przede wszystkim z przyczyn politycznych – z powodu finansowania przez niego opozycyjnych partii politycznych [Dielagin, 2006: 228-240].

Rzeczywiście, w przededniu wyborów na deputowanych do Dumy Państwowej właściciele Jukosu próbowali zapewnić sobie większość w przyszłym parlamencie, finansując od razu kilka partii politycznych w zamian na włączenie na listy swoich przedstawicieli. Jednakże Michaił Chodorkowski finansował nie tylko opozycyjne, lecz również prorządowe partie. Dlatego w tym przypadku można stwierdzić, że działania Chodorkowskiego, przy którym odradzała się opozycja w parlamencie i rosły w siłę partie polityczne niekontrolowane przez Kreml, były ukierunkowane na osiągnięcie swoistego rewanzu.

W czasie „sprawy” Jukosu Władimir Putin ogłosił konieczność obrony strategicznych zasobów energetycznych jako składową bezpieczeństwa państwa. Tym samym po raz pierwszy wzajemnie powiązано kwestie bezpieczeństwa wojskowo-strategicznego i handlu zasobami

energetycznymi. „Sprawa” Jukosu polegała na tym, że rosnąca w siłę ekipa putinowska, reprezentowana przeważnie przez przedstawicieli służb mundurowych, wysłała do wielkiego biznesu jednoznaczny komunikat: płacicie podatki i nie próbujcie stawiać siebie powyżej biurokracji państwowej. W wyniku tego, w 2004 roku, po rozpoczęciu „sprawy” Jukosu, wpływ z podatków i opłat federalnych od największych płatników podatków – w porównaniu z 2003 rokiem – zwiększył się o 133,3% [Filippow, 2007: 435]. Niektóre wielkie koncerny wystraszone „sprawą” Jukosu dobrowolnie spłaciły zaległe podatki.

Dla wielkiego rosyjskiego biznesu te nowe tendencje były sygnałem, że dialog władzy z biznesem zmienia system przymusu administracyjnego. W latach 2002–2003 właściciel Jukosu Michaił Chodorkowski uprzedzał inwestorów zagranicznych o wzroście ryzyka politycznego w Rosji [Pusienkowa, 2001: 455-504]. Oligarchowie nie mogli liczyć na wsparcie opinii społecznej i dlatego polityka prezydenta w stosunku do biznesu wprowadziła sprzeczności między przedsiębiorcami najbardziej zbliżonymi do klanu jelicynowskiego. Takie postacie jak Roman Abramowicz wolały się przystosować do zmieniających się warunków, zamieniwszy swój kapitał polityczny na trwałą pozycję w gospodarce. Pozwoliło im to nie tylko przetrwać, lecz również wzmocnić swoje pozycje.

Rzeczywiście już w 2000 roku znaczna część rosyjskiego biznesu pogodziła się z utratą poprzedniego statusu – publicznych graczy politycznych. Nowe struktury prezydenckie jednoznacznie dawały do zrozumienia, że stare zasady gry zbudowane na targu politycznym z centrum federalnym i łączące w sobie immunitet zakończyły się. Nowe zaś zakładają wiodącą rolę polityczną państwa i bezwarunkowe wypełnianie przez wielki biznes wszystkich położonych na ich barki zobowiązań. Właśnie wówczas znany rosyjski ekonomista Jewgienij Jasin ogłosił zwycięstwo podejścia siłowego: „Władza nie potrzebowała żadnych formalnych porozumień z biznesem” [Jasin, 2000: 4].

Biorąc powyższe pod uwagę, należy stwierdzić, że przekształceniom podlegał przede wszystkim system polityczny: zlikwidowano wielość ośrodków wpływania na decyzje, zniszczono najbardziej wpływowe grupy (Borysa Bieriezowskiego, Władimira Gusińskiego i Michaiła Chodorkowskiego) i obniżono status pozostałych (np. Władimira Potanina i Romana Abramowicza). W tym celu stosowano już ukształtowane i sprawdzone wcześniej mechanizmy.

Zdaniem niektórych badaczy Michaił Chodorkowski stworzył największy w Rosji koncern naftowy. Po planowanej fuzji z Sibneftem i sprzedaży znacznego pakietu akcji jednemu lub kilku wielkim ponadnarodowym koncernom, jak np. Exxon Mobil, Jukos mógł stać się największym niezależnym od władzy podmiotem na rynku. Wpływ na koncern byłby wówczas znacznie utrudniony – trzeba by było postępować bezwzględnie, zgodnie z duchem i literą prawa, a zagarnięcie jej aktywów byłoby praktycznie niemożliwe. Jest więc zrozumiałe, że wobec specyfiki ukształtowanego w Rosji systemu, koncern Chodorkowskiego nie mógł nie wywierać wpływu na podejmowanie decyzji politycznych, co stało się również jednym z powodów podjęcia działań wobec Jukosu. Przedstawiciele organów ochrony porządku publicznego nie trzeba było długo przekonywać o konieczności rozprawienia się z Jukosem, ponieważ w większości byli oni zdania, że przemiany gospodarcze w poradzieckiej Rosji są wynikiem aktywności grup przestępczych, powstałych wskutek naruszenia radzieckiego systemu ochrony porządku publicznego. Dlatego zdemaskowanie „zorganizowanej grupy przestępczej Chodorkowskiego” całkowicie układało się po myśli zwolenników rozwiązań siłowych.

Władimir Owczinśki, omawiając nieokreśloność pojęcia „zorganizowana grupa przestępcza” w prawie rosyjskim, stwierdza m.in.: „Jeśli obiektem rozpracowania operacyjnego lub sprawy karnej staje się gubernator lub mer, to grupa przestępcza, zdaniem oficerów operacyjnych lub śledczych, może obejmować całą administrację obwodu, miasta czy państwa, a także współdziałających z nią przedsiębiorców i urzędników szczebla federalnego i międzynarodowego. Podobnie również w stosunku do

struktur gospodarczych. Poprzez śledztwo wobec Mostu, Sibura, Jukosu w istocie w praktyce realizowano naukową koncepcję przeciwdziałania przedsiębiorstwu jako formie przestępczości zorganizowanej, stosując ją w odniesieniu do większości wielkich rosyjskich struktur biznesowych” [Owczinskij, 2006].

W epoce Władimira Putina nastąpiła legitymizacja wielu elementów systemu klanowego. Zdaniem prof. Leonida Kosalsy kapitalizm rosyjski przejął istniejący jeszcze od czasów radzieckich system klanowy. Termin „klan” stosowany jest do opisu problemów w państwach z ukształtowaną gospodarką rynkową – na Węgrzech, w Rosji czy w Chinach [Stark, 1990: 3]; [Łukin, 2000: 6]; [Boisot, Child, 1996]. W danym przypadku „klan” rozumiany jest jako grupa biznesowa, której cel polega na osiągnięciu zysku. Niezależnie od tego czy włącza krewnych, czy nie, działalność klanu skierowana jest na uzyskanie dodatkowego dochodu, zagarnięcie nowych rynków i aktywów. Klany rosyjskie zwykle składają się z biznesmenów, urzędników, przedstawicieli służb porządkowych, niekiedy również bandytów. Członkowie rodzin nie zawsze wchodzą w klany jako realnie działające osoby [Kosał, 2011: 419-420].

Cele strategiczne klanu to gromadzenie zasobów, poszerzenie władzy i wpływu w określonej sferze działalności (branży naftowej, handlu i in.). Każdy klan dąży do osiągnięcia stabilnej sytuacji i kontroli swojego zewnętrznego środowiska, stworzenia sprzyjających dla siebie warunków społeczno-gospodarczych i politycznych, w miarę możliwości osiągnięcia pozycji monopolisty. Konkretnie cele taktyczne zależą od bieżącej sytuacji i mogą polegać na zagarnięciu cennych aktywów, przepychaniu swoich ludzi do federalnych lub lokalnych organów ustawodawczych, inwestowaniu w nowe technologie, otrzymaniu ważnego stanowiska rządowego, usuwaniu konkurentów lub byłych partnerów biznesowych. Klany to zamknięte grupy biznesowe, które strzegą informacji o swojej działalności i swojej strukturze zarówno przed społecznością, jak i przed państwem [Kosał, 2011: 421].

Podjęta przez Władimira Putina budowa tzw. „pionu władzy”, która stała się możliwa po zdecydowanym ograniczeniu alternatywnych ośrodków wpływania na decyzje polityczne, w rzeczywistości oznaczała stworzenie monopolistycznego jednego klanu i znaczne ograniczenie konkurencji ze strony innych osób, które dopuszcza się teraz tylko w sferach bezpośrednio nieinteresujących dla naczelnego klanu. Jednocześnie stworzenie tego „pionu” doprowadziło do ścisłej centralizacji dysfunkcyjnych rynków i szarej strefy finansowej funkcjonującej w ich ramach. Znamienna jest w tym miejscu kampania walki z „wilkołakami w pagonach”. Nosiła ona charakter głośnej akcji propagandowej, którą społeczeństwo oceniło jako imitację walki z korupcją w szeregach policji. Według danych ankiety przeprowadzonej przez fundusz „Opinia Społeczna” w 2003 roku tylko 37% ankietowanych Rosjan uważało, że akcja została przeprowadzona w celu „oczyszczenia milicji z jednostek łamiących prawo” (33% tak nie uważało, pozostali mieli trudności z odpowiedzią). Jednocześnie 58% było zdania, że takiego „oczyszczenia” nie będzie [*Opieracyja „oborotni w pagonach”*, 2003].

Sygnal walki z korupcją był skierowany przede wszystkim do samych policjantów i innych przedstawicieli struktur siłowych. Jednak w policji nie łudzono się w odniesieniu do tej akcji propagandowej. Znamienne są wyniki ankietowania policjantów, przeprowadzonego w 2005 roku przez Analityczne Centrum Jurija Lewandy: 31% ankietowanych uważało, że walka z „wilkołakami” trwa nadal, 7% uważało ją za zakończoną, a 46% było zdania, że w rzeczywistości nigdy nie była ona prowadzona [Ważdajewa, 2006]. Ankietowani uważali także, że kampania została przeprowadzona w celu zademonstrowania jej tym osobom, którzy działają bez nieformalnego usankcjonowania, biorą bez pozwolenia, nie dzielą się lub po prostu nie są swoi, żeby rozumieli, co ich czeka. Czyli zdecentralizowaną korupcję lat dziewięćdziesiątych zmieniła scentralizowana korupcja zbudowana na podstawie „pionu władzy” i braku krytyki ze strony opozycji politycznej, instytucji obywatelskich i mediów.

W gospodarce rosyjskiej w pierwszej dekadzie XXI wieku następowały dość sprzeczne przemiany [Dielagin, 2005: 48-117]. Z jednej strony odnotowywano centralizację, nasilała się ingerencja władzy w działalność przedsiębiorstw i funkcjonowanie mechanizmów rynkowych, co w sposób naturalny doprowadziło do pogorszenia klimatu biznesowego w Rosji i obniżenia efektywności podejmowanych decyzji gospodarczych. Przykładowo, w kompleksie obronnym, który „wygrał” w nowych warunkach dzięki zwiększeniu zamówień obronnych, odnotowuje się zauważalne pogorszenie efektywności zarządzania gospodarczego, jednocześnie z nieprzerwanie nasilającą się ingerencją w bieżącą działalność ze strony państwa. W 2001 roku 14% ankietowanych szefów odnotowało, że „władza zaczęła bardziej umiejętnie regulować gospodarkę, wtrąca się tylko wówczas, kiedy jest to konieczne, pomaga w rozwoju przedsiębiorstw, a w 2004 roku opinię tę wyrażał tylko 1%; w 2001 roku tylko 16% uważało, że „władza zaczęła więcej ingerować w sprawy przedsiębiorstw, stwarza więcej trudności w ich pracy”, a tymczasem w 2004 roku – już 35% ankietowanych [Jakowlew, 2004].

Z drugiej strony, w tych latach społeczeństwo rosyjskie i biznes zdobywały doświadczenie w funkcjonowaniu w warunkach rynkowych, ludzie coraz lepiej zaczęli rozumieć, co to jest system rynkowy, jakie są względem niego oczekiwania, jak należy się zachowywać i działać, aby osiągnąć sukces. Ten proces „uczenia się” rynku trwa nadal i z czasem Rosjanie zaczęli coraz bardziej adaptować się do systemu rynkowego niż było to w latach dziewięćdziesiątych. Oprócz tego miało miejsce doskonalenie systemu rynkowego „z góry”, ustawione z reguły siłą bezwładności decyzji lat dziewięćdziesiątych i działaniami młodych liberałów w rządzie rosyjskim w latach 2000–2004 [Jakowlew, 2004].

Po 2000 roku następowała centralizacja, biurokratyzacja i „oligarchizacja” systemu klanowego w Rosji. Osiągnięta wcześniej równowaga pomiędzy biznesmenami, urzędnikami i strukturami siłowymi przechyliła się na korzyść urzędników. „Kupowanie władzy” stało się o

wiele bardziej skomplikowane i droższe. Zauważalnie wzrosła rola urzędników, którzy prywatyzowali zasoby administracyjne, których wartość zwiększyła się.

Oprócz tego w okresie rządów Władimira Putina i monopolu jego klanu nastąpił powtórny podział przestrzeni politycznej i gospodarczej, a także najbardziej cennych aktywów, dzięki usunięciu nieusankcjonowanej przez rządzący system działalności politycznej i społecznej. System partyjny, parlamentaryzm i społeczeństwo obywatelskie przekształciło się w dekorację autorytarnego reżimu. W istocie odnowił się jednopartyjny system radziecki w formie partyjnego hegemonu, jak w niektórych krajach „demokracji ludowej”. Natomiast wprowadzona przez Borysa Jelcyna instytucja następcy prezydenta uległa wzmocnieniu. W toku drugiego przekazania władzy prezydenckiej następcy (od Władimira Putina do Dmitrija Miedwediewa) zostały dopracowane wszystkie procedury [Kosałs, 2011: 444-445].

Instytucja następcy prezydenta w warunkach silnej władzy prezydenckiej jest rozpowszechniona w wielu autorytarnych systemach politycznych. W Meksyku, gdzie najwyższa władza wykonawcza była wielokrotnie przekazywana następcy, w 2012 roku nastąpiła demokratyczna zmiana prezydenta i partii rządzącej drogą wyborów. Rosyjski system polityczny okazał się bardziej archaiczny i autorytarny niż meksykański.

W okresie rządów Putina zaczęły pojawiać się bardziej trwałe ugrupowania oligarchiczne, które zdolne są do obrony swoich zasobów i wpływu na władze polityczną w długim okresie. Główną tego przyczyną jest nowa fala prywatyzacji [Czubajs, 1999: 248-249]; [Biermam, 2011: 342], którą można określić jako „biurokratyczną”. Fala ta jest trzecią po prywatyzacji „voucherowej” lat 1992–1994 i prywatyzacji poprzez aukcje zastawne z lat 1995–1996. Jej specyfika polega na tym, że następowała ona pod hasłem wzmocnienia wpływu państwa w wielu koncernach lub nawet zwrotu tych aktywów, które zostały „bezprawnie wywłaszczone państwu w poprzednim okresie”. W praktyce wyglądało to jak zagarnięcie

najwyższych stanowisk w tych przedsiębiorstwach przez przedstawicieli „klanu putinowskiego”. Proces ten następował różnymi drogami, wykorzystywano różne metody (od „sprawy” Jukosu i Media-Mostu do utworzenia Zjednoczonej Korporacji Przemysłu Lotniczego, wykupu aktywów Sibneftu i zakupu przez Rosoboroneksport AwtoWAZ-a), lecz rezultat był jeden: pod kontrolę klanu z najbliższego otoczenia Władimira Putina została wzięta większość wielkich przedsiębiorstw-monopolistów, które tworzą znaczną część rosyjskiego PKB. Natomiast osoby, które kontrolują te wielkie państwowo-prywatne korporacje, mogą stać się oligarchami na wiele lat. Jednakże użyć stwierdzenia, że w Rosji powstał reżim oligarchiczny, będzie można tylko wówczas, kiedy zachowają oni nie tylko swoje aktywa i będą w stanie przekazać je swoim następcom [*Gosudarstwo i oligarchija. Dokład Sowietu po nacjonalnoj strategii*, 2012].

Tym niemniej już dziś można z przekonaniem stwierdzić, że transformacja kapitalizmu oligarchicznego w Rosji w oligarchiczno-klanowy się odbyła: został stworzony system gospodarczy, w którym dominuje nieduża ilość wielkich koncernów państwowo-prywatnych, kierowanych z reguły przez ludzi z jednego klanu, do dyspozycji których oddane są jednocześnie zasoby siłowe, gospodarcze i administracyjno-polityczne [Kosał, 2011: 444-445].

Główna wada tego systemu polega na tym, że nie stwarza on warunków dla trwałego rozwoju społeczeństwa i gospodarki, nie zapewnia bodźców dla szerokich warstw społeczeństwa i ludzi biznesu w Rosji. Możliwości mobilności pionowej są w nim bardzo ograniczone kanałami kontrolowanymi przez niewielką liczbę najsilniejszych klanów. Na przykład polityczna kariera jest możliwa obecnie tylko poprzez partię rządzącą Jedna Rosja bądź poprzez proklemlowskie organizacje młodzieżowe, możliwości rozwoju niezależnego biznesu, poza pionowo zintegrowanymi klanami, są również nieznaczące.

Rosja o wiele gorzej niż wiele rozwiniętych i transformujących się państw przeżywa obecny światowy kryzys gospodarczy z przyczyn niskiej

efektywności jej kapitalizmu klanowego. Wskutek tej okoliczności Rosja znów może stanąć przed wyborem: albo liberalizacja i tworzenie systemu analogicznego do wschodnioeuropejskiego kapitalizmu, albo budowa państwa imperialnego na zasadach klerykalizmu i prawosławnego fundamentalizmu rosyjskiego.

Główna sprzeczność systemu klanowego polega na konflikcie polityki i gospodarki. O ile system gospodarczy, ze wszystkimi jego wadami i ograniczeniami, mimo wszystko jest rynkowy i pod wieloma względami działa dość racjonalnie, to jakość systemu politycznego, mierzona stopniem intensywności sprzężenia zwrotnego pomiędzy narodem a władzą, jest bardzo niska [Dielagin, 2005: 342-396]. Ową sprzeczność wyraża podejmowanie nieefektywnych i politycznie umotywowanych decyzji, narzucanych gospodarce i prowokujących kryzysowe sytuacje. Z tych ostatnich to chociażby zmiany w porządku regulacji państwowych na rynku alkoholi i w ustawodawstwie imigracyjnym (kwotowanie wjazdu emigrantów za pracę i ograniczenia pracy wewnątrz Rosji).

Ograniczenia występujące w obecnym systemie, wraz z wymienioną sprzecznością w bliskiej perspektywie, mogą doprowadzić do kryzysu systemowego nawet przy zachowaniu sprzyjającej sytuacji w handlu zagranicznym. Można mówić o dwóch bezpośrednich i głównych źródłach tego kryzysu. Po pierwsze, to stopniowe skumulowanie się do poziomu krytycznego błędnych decyzji politycznych tworzących prywatne (lokalne) kryzysy gospodarcze w różnych branżach gospodarki. Dwa, trzy poważne kryzysy jednocześnie (np. w sektorze bankowym) mogą całkowicie zachwiać trwałością systemu w ogóle. Po drugie, to stabilność rządzącego klanu. Zgoda wewnątrz niego jest głównym warunkiem stabilności systemowej społeczeństw takiego typu, do którego obecnie zalicza się Rosja.

Już obecnie wewnątrz najwyższego klanu jest wiele możliwości wystąpienia poważnych konfliktów. Również lokalne kryzysy gospodarcze mogą doprowadzić do zwiększenia ich liczby i ich zaostrzenia. W wyniku tego może dojrzeć kryzys systemowy, który otworzy drogę do

jakościowych zmian istniejącego systemu. Należy zauważyć, że poradzieckie skorumpowane reżimy w Gruzji i na Ukrainie w przeddzień „kolorowych” rewolucji charakteryzowały się konfliktami pomiędzy klanami, ale również wewnątrz przodujących klanów, co stało się jednym ze sprzyjających czynników sukcesów rewolucji.

Biorąc powyższe pod uwagę można zaproponować trzy różne warianty transformacji systemu:

1. Powstanie społeczeństwa kapitalistycznego na podobieństwo istniejącego obecnie w Europie Środkowo-Wschodniej. W tym celu, przy utrzymaniu głównych elementów struktury klanowej, konieczny będzie demontaż systemu konwersji zasobów, a także szeroko zakrojona demonopolizacja i podział powstałych wielkich koncernów państwowo-prywatnych [Kosał, 2011: 444-445].

2. Utworzenie „agresywnego” reżimu politycznego na bazie idei radykalnego nacjonalizmu i fundamentalizmu prawosławnego, przy dalszym organiczeniu swobód gospodarczych i odpaństwowienia większej części gospodarki. Wówczas można oczekiwać prób odrodzenia imperium przy pomocy siły wojskowej na określonym terytorium byłego ZSRR [Dielagin, 2005: 346-356].

3. Rozpad Rosji na szereg mniejszych (choćby wystarczająco dużych pod względem terytorialnym) państw. W tym przypadku można oczekiwać kilku lokalnych wojen i stopniowego formowania się nowych państw w okresie 8–10 lat, kiedy w zasadzie można rozwiązać główne kwestie nowego ustroju terytorialno-państwowego [Dielagin, 2005: 363-367].

W obecnej Rosji są podstawy dla wszystkich trzech wariantów. Który z nich zostanie zrealizowany, zależy pod wieloma względami od powstałego systemu klanowego z elementami kapitalizmu państwowego, stopnia jego trwałości i zdolności do zmian. W końcowym rozrachunku za każdym z tych wariantów stoją różne grupy polityczne i gospodarcze. Realizacja różnych dróg rozwoju zależy nie tylko od samego społeczeństwa rosyjskiego, lecz również od aktywności i zdolności do działania tych grup.

Zmiany społeczne i gospodarcze mogą zwiększyć aktywność polityczną niektórych warstw społecznych i grup społeczeństwa rosyjskiego, np. klasy średniej, co może sprzyjać kontynuacji reform rynkowych w Rosji.

Rolę katalizatora w realizacji jednego z trzech wariantów pełnią czynniki zewnętrzne, np. zmiana światowych cen ropy naftowej i gazu ziemnego, konflikt zbrojny na Bliskim Wschodzie, Południowym Kaukazie lub w Azji Środkowej o dużej eskalacji, czy rewolucyjne zmiany polityczne w krajach poradzieckich, na przykład na Białorusi.

Summary

In the contemporary Russian society there is market economy as well as residue of the Soviet era. Russian researchers often call capitalism bureaucratic, because the processes taking place in society are most affected by the top management of the state.

- [1] Csaba, I. 1990. *The Bumpy Road to the Free Market in Eastern Europe*, „Acta Oeconomica” nr 42.
- [2] Schewzowa, I. *Putins Ohnmacht*, „Rheinischer Merkur“ z 6 czerwca 2006.
- [3] Blasi, J.R., Kroumova, M., Kruse, D. 1997. *Kremlin Capitalism. Privatizing the Russian Economy*, Cornell University Press, Ithaca.
- [4] Schuler, K. Selgin, G.A. 1999. *Replacing Potemkin Capitalism. Russia's Need for a Free-Market Financial System*, The Cato Institute, “Policy Analysis”, nr 348.
- [5] Krysztanowskaja, W.W. 2005. *Anatomija rossijskoj elity*, Zacharow, Moskwa.
- [6] Putin, W.W. *Rossija na rubieżu tysiacziletij*, „Niezawisimaja gazeta” z 30 grudnia 1999 r.
- [7] *Otkrytoje pismo Władimira Putina k rossijskim izbiratielam*, „Kommersant” [online] z 25 lutego 2000 r., nr 32, <http://www.kommersant.ru/doc/141144> [data odwiedzin: 11.10.2012].
- [8] Kolesnikow, A. 2005. *Władimir Putin. Rawnoudalenije oligarchow*, Eksmo, Moskwa.
- [9] Filippow, A.W. 2007. *Nowiejszaja istorija Rossii. 1945–2006 gg.*, Proswieszczenije, Moskwa.
- [10] Lipman, M.A. 2011. *Politiczeskij marginal: niegosudarstwiennoj pieczat' pri manipuliativnoj władsti*, w: *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i*

- interwii w 3-ch tomach*, red. P.S. Filippow, t. 3, Norma, Sankt-Pietierburg.
- [11] Szkondin, M.W. 2000. *Sistiema sriedstw massowej informacii (Osnowy organizacii i charakter strukturnoj transformacii w usłowijach rieformirowanija obszczestwa)*, Izdatielstwo Moskowskogo gosudarstwiennego uniwersiteta, Moskwa.
- [12] „*Swjaziniest*”: *idieja priwataizacii otmieczajet diesjatilietije*, „Sowriemiennyje tielekkommunikacii Rossii” [online] z 4 kwietnia 2008 r., <http://www.telecomru.ru/article/?id=2935> [data odwiedzin: 12.10.2012].
- [13] Boris Bieriezowski w *tieczienije poslednich 1,5 let gotowit siłowoj zachwat własti w Rossii*, „FLB” [online] z 25 stycznia 2006 r., <http://flb.ru/info/36143.html> [data odwiedzin: 10.10.2012].
- [14] Gorłowa, N.W. 2002. *Institucyjonalnyje osnovy korporatiwnogo sogłasowanija*, „Wiesticznik Moskowskogo uniwersiteta”, seria 12, „Politiczeskije nauki” nr 6.
- [15] Postanowienie rządu FR z dnia 5 sierpnia 2000 roku, nr 581 *O Sowietie po przedprinimatielstwu pri Prawitielstwie Rossijskoj Fiedieracii*, „Sobranije zakonodatielstwa Rossijskoj Fiedieracii” z 14 sierpnia 2000 r., nr 33.
- [16] Zudin, A. 2001. *Neokorporatiwizm w Rossii?*, „Pro et contra”, t. 6, nr 4.
- [17] Kasjanow, M. 2009. *Biez Putina. Politiczeskije diałogi s Jewgienijem Kisieliowym*, Izdatielstwo Nowaja Gazieta, Moskwa.
- [18] *Russia's rising tycoons*, „The Financial Times” z 2 sierpnia 2002 r.
- [19] *Gosudarstwo i oligarchija. Dokład Sowietu po nacionalnoj strategii* [online], <http://rudocs.exdat.com/docs/index-299412.html#9543984> [data odwiedzin: 10.10.2012].
- [20] Dielagin, M. 2005. *Rossija posle Putina. Nieizbieżna li w Rossii „oranzewo-zielonaja” riewolucija?*, Wiecze, Moskwa.
- [21] Pusienkowa, N.N. *Rossijskaja nieftianaja promyszlenność: dwadcat let, kotoryje potriasli mir*, [w:] *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i interwii w 3-ch tomach*, op. cit..
- [22] Jasin, Je. 2000. *Priszol, uwidiel, otstupil*, „Moskowskije nowosti”, nr 30.
- [23] Owczinskij, W. *Kriminał i libieralizm*, „Niezawisimaja gazietu” z 18 kwietnia 2006 r.
- [24] Stark, D. 1990. *Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan?*, „East European Politics and Societies” t. 4.
- [25] Łukin, A.W. 2000. *Diemokratija ili kłanizacija?*, „Politiczeskije isledowanija” nr 3,

-
- [26] Boisot, M. Child, J. 1996. *From Fiefs to Clans and Network Capitalism: Explaining China's Emerging Economic Order*, „Administrative Science Quarterly”, t. 41.
- [27] Kosałs, Ł.J. 2011. *Diełowej klimat w kłanowej ekonomiczeskoj sistie-mie*, [w:] *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i intierwiu w 3-ch tomach*, op. cit.
- [28] *Opieracyja „oborotni w pogonach”*. „Baza danych FOM” [online] z 10 lipca 2003 r., zob. <http://bd.fom.ru/report/map/tb032706> [data odwiedzin: 13.10.2012].
- [29] Waždajewa, N. *Opros czesti. Milicyoniery priznalis, czto bierut wzjatki*, „Nowyje izwiestija” z 16 lutego 2006 r.
- [30] Jakowlew, A.A. 2004. *Wzaimodiejstwije grupp intieriesow i ich wlija-nije na ekonomiczeskije reformy w sowriemiennoj Rossii*, Prieprint WP4/01, Sierija WP4 „Sociologija rynkow”, Gosudarstwiennoj uniwersitiet WSzE, Moskwa.
- [31] Czubajs, A.B. (red.). 1999. *Priwatizacyja po rossijski*, Moskwa.
- [32] Bierman, W.R., Filippow, P.S. 2011. *Istorija nowoj Rossii. Oczerki i interwju w 3-ch tomach*, op. cit.